

УДК 141.132:930.1

<http://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282545>

orcid.org/0000-0002-9461-7305

Андрій Царенок

ЦАРЕНОК Андрій Вікторович – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Сфера наукових інтересів – філософія, історія Церкви, богослов'я.

tsarenok-sever@ukr.net

ПОМІРКОВАНІЙ РАЦІОНАЛІЗМ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ

Анотація. У статті пропонується авторське бачення теоретичної проблеми здійснення історичних та філософсько-історичних (історіософських) досліджень з позицій поміркованого раціоналізму. Послугуючись роздумами відомого польського філософа-неопозитивіста Леона Хвістека, автор підкреслює значення наукових студій, заснованих на принципі так званого «суворого мислення», на пошуках простих і ясних істин за допомогою досвіду та точного міркування. Водночас, у праці наголошується на неприпустимості абсолютизації раціоналізму з огляду на когнітивну обмеженість людського чуттєвого досвіду та інтелекту. Відповідно, раціоналістична методика осягнення дійсності повинна базуватися на усвідомленні дослідником не тільки її досить очевидних переваг, але й не завжди очевидної недосконалої. Цей поміркований – виважений та скромний – підхід є доречним у сфері філософсько-історичних, а також власне історичних студій, позаяк дослідник, зокрема, принципово неспроможний віднайти й осмислити абсолютно всі історичні факти.

Ключові слова: раціоналізм, критичний раціоналізм, поміркований раціоналізм, історія, філософія історії (історіософія), факт, історичний факт.

Постановка проблеми. Сумнозвісні й навіть жахаючі здоровий глузд буремні події ХХ – першої чверті ХХІ століття надзвичайно актуалізують історичні та філософсько-історичні дослідження, поклика-

ні дати максимально адекватне пояснення різноманітних негативних явищ – соціальних катастроф, конфліктів, воєн тощо, – а також розробити максимально ефективні засоби наукового прогнозування цих явищ, їх профілактики та боротьби з ними. Природно, що при цьому актуальним є й подальше вдосконалення методології дослідження історії людства, посилення пізнавального (когнітивного) потенціалу історіософії та історичної науки, уточнення їх можливостей. Традиційні пошук необхідних історичних фактів та їх раціональне осягнення / осмислення вимагають надійного теоретичного підґрунтя, що спрямовує дослідницькі зусилля у вірному напрямі та, відповідно, суттєво оптимізує пізнання історії. Критичний раціоналізм, звісно, здатний стати (і стає) таким теоретичним фундаментом та чинником оптимізації осягнення історичного процесу. Втім, чи припустимо абсолютизувати його значення? Відповідь на це питання ми й спробуємо знайти на сторінках цієї статті.

Аналіз досліджень і публікацій. Раціональне пізнання дійсності постає хрестоматійним предметом філософських студій різних часів та народів – роздумів елеатів, Сократа, Платона, Аристотеля, репрезентантів патристики, схоластів, Миколи Кузанського, Рене Декарта, Готфріда Вільгельма Ляйбніца, професорів Києво-Могилянської академії, Іммануїла Канта, Карла Поппера та багатьох інших мислителів. У нашому дослідженні вважаємо за доцільне звернути увагу на відповідні погляди польського філософа минулого століття Леона Хвістека, який активно ратував за дотримання принципу «суворого мислення» під час наукового осягнення світу.

Мета статті полягає у доведенні доцільності помірковано раціонального осягнення історичної дійсності.

Методологія дослідження. Визначення ступеня спроможності критичного раціоналізму пізнати історію буде доречно здійснити за допомогою самого ж критичного раціоналізму, що наразі розуміється як прагнення якомога ретельніше осягнути певну царину дійсності в інтелектуальний спосіб.

Результати. Безумовно, ми не відкриємо Америки, характеризуючи науку як форму пізнавальної активності людини, що нерозривно пов'язана з людською раціональністю, з мисленням, з розумовим осягненням певного предмету. Звісно, це зовсім не означає «відірваність» наукового пізнання від чуттєвого досвіду, який забезпечує інтелект дослідника необхідним матеріалом, а згодом відіграє важливу роль у перевірці здобутих знань – зроблених висновків – на істинність. І все ж процес будь-якого наукового дослідження просякнутий духом раціоналізму, інша справа, що ступінь такого просякнення може бути відчутно різним.

Термін «раціоналізм» у нашій праці використовується в гранично широкому сенсі. Наразі мова йде не про новоевропейську філософську доктрину, у витоків якої ми зустрічаємо видатного французького інтелектуала Рене Декарта. Під раціоналізмом ми матимемо на увазі усвідомлення значення когнітивного потенціалу людського розуму, сприйняття останнього як потужного засобу для досягнення конкретних пізнавальних цілей. Подібне – доволі непогане – визначення поняття ми знаходимо у довіднику «Історія культури в термінах і назвах», створеному дослідницею Жанною Безвершук. На її погляд, раціоналізм в широкому розумінні – це «віра в розум, у силу доказів, у очевидність розумного розсуду». Сутність раціоналізму можна збагнути шляхом його порівняння із його протилежністю: «в такому значенні [раціоналізм] протистоїть ірраціоналізму (який вважає пізнавальні можливості розуму, мислення обмеженими і робить основним засобом пізнання інтуїцію, почуття, інстинкт тощо)», – доречно зазначає Жанна Безвершук (Безвершук, 2003, с. 283).

Як уже зазначалося у вступній частині, в широкому сенсі нами вживається й термін «критичний раціоналізм»: він позначає не спосіб мислення, що його пропонує австро-британський філософ Карл Поппер, а намагання дослідника дійсності якомога активніше послуговуватися власним розумом, перевіряти наявну інформацію на істинність, оцінювати певні явища та процеси з позиції «здорового глузду» тощо.

Раціоналізм як віра у здатності розуму та критичний раціоналізм як прагнення активно використовувати цю перевагу людського ества життєво необхідні для науковця. Без них є неможливим процес наукового пізнання як такий: точні, природничі, технічні, комп'ютерні та гуманітарні науки (із філософією включно) цілком закономірно характеризуються наявністю раціоналістичних інтенцій та активним застосуванням критично-раціонального підходу. (Цікаво, що ці характеристики притаманні й царині богослов'я, однак в її межах когнітивні претензії інтелекту та раціоналістичні прагнення, як правило, суттєво стримуються).

Зовсім не випадково в історії філософського осмислення наукового пізнання нас часто зустрічає посилений наголос на доцільності дотримання принципу критичного раціоналізму. Яскравий приклад такої теоретико-пізнавальної тенденції являє собою філософія науки відомого польського мислителя, математика, мистецтвознавця й митця Леона Хвістека. Зазнавши досить серйозного впливу з боку репрезентантів позитивізму та неопозитивізму – становлення Хвістека як інтелектуала було пов'язаним із відомою Львівсько-Варшавською логіко-філософською школою Казімежа Твардовського, – він виступає

переконаним проповідником «суворого мислення». Причому проповідником настільки ревним, що, не виключаємо, передусім за це (чи принаймні, зокрема, за це) один із сучасників назвав Леона Хвістека «демоном інтелекту» (Личковах, 2021, с. 203).

У своїх роздумах польський дослідник закономірно нагадує засновника позитивізму Огюста Конта, відомого, як критичними випадками в бік філософії, так і визнанням її пізнавального потенціалу як логіки та методології. З погляду позитивізму якраз цей потенціал і має використовуватися задля успішного розвитку так званих «позитивних» наук, себто наук, заснованих на осмисленні доступних чуттєвому досвіду та перевірених фактах. Розмисли та, зрештою, висновок Конта – «Наука сама собі філософія», – звісно, відзначалися відчутною зневагою до усталених традицій філософування. Неопозитивіст Бертран Рассел пізніше буде уподібнювати філософію до шекспірівського короля Ліра, який залишився ні з чим, роздавши все, чим володів, своїм донькам. Знайомлячись зі ставленням до філософії Огюста Конта, можна згадати іншого літературного персонажа, а саме Попелюшку, якій доводилося тяжко працювати на мачуху та зведених сестер: позитивізм відводить філософії роль прислужниці у великій оселі (чи творчій лабораторії) позитивних наук.

«Наука є залежною від філософських поглядів», – констатує Леон Хвістек (Хвістек, 1989, с. 47), але, подібно до Конта, він має на увазі згаданий логічний потенціал філософії. В історії філософських пошуків Європи польський мислитель цінує розвиток раціоналістичних тенденцій, а предметом його осуду постають протилежні – ірраціоналістичні – тенденції, головним проповідником та, гадаємо, навіть уособленням яких для Леона Хвістека постає Платон.

За Хвістеком, цей видатний філософ античного світу був «творчою індивідуальністю вищої міри», але саме завдяки йому антинауковий ірраціоналізм активно стверджувався у європейській філософській думці протягом дуже тривалого часу. Жертвами платонівського підходу до розуміння дійсності стають такі мислителі, як, зокрема, неоплатонік Плотін, представник німецької класичної філософії Георг Гегель, волюнтарист Фрідріх Ніцше, інтуїтивіст Анрі Бергсон та прагматист Вільям Джеймс. Як вважає Леон Хвістек, Платон начебто «вводить» до їхніх філософських роздумів «наркотик провидіння та мрії»; філософування цих відомих осіб являє собою «розумування, яке ґрунтується на почутті і пристрасті» (Хвістек, 1989, с. 43; Личковах, 2021, с. 205).

З цього погляду цілком закономірним постає невблаганний антиіраціоналістичний вердикт Хвістека: «Коли наука відступала, на поверхню впливав Платон» (Хвістек, 1989, с. 34).

Натомість схвалення в польського неопозитивіста викликає філософська позиція найвідомішого ідейного опонента Платона – його колишнього учня Аристотеля. Не здивуємось, якщо виявиться, що одним із джерел натхнення Леона Хвістека свого часу став центральний фрагмент рафаєлівської фрески «Афінська школа»: Хвістек акцентує увагу на контрасті між платонізмом та аристотелізмом. На його думку, Аристотель зробив перший крок на шляху побудови системи суворого мислення; Стагірит «запровадив у філософію, етику і поетику принцип логічної послідовності. В його особі – «тріумф раціонального мислення» античної доби». Корисною для будь-якої науки постає та філософія, що «будується на принципах строгого мислення, розроблених Аристотелем і наповнених методологічним змістом у європейському позитивізмі і неопозитивізмі» (Личковах, 2021, с. 205).

Леон Хвістек ратує за «чисту науку», засновками якої є раціональні принципи «суворого мислення». Як переконує польський дослідник, всі науки мають спиратися на «прості і ясні істини», що випливають із досвіду й точного міркування (Личковах, 2021, с. 204, с. 211)

Досить цікаво, що протиставлення «платонівського мрійництва» та «аристотелівської науки» у Хвістека позначене виходом на рівень певних історіософських споглядань. Поборник «суворого мислення» вбачає в останньому суттєвий чинник здобуття переваг в історії. В той час, як ірраціоналізм веде до «духовного рабства високої міри», де пізнання, за словами відомого сучасника Леона Хвістека – німецького науковця Германа Вейла, – перетворюється на хаос, позбавлений сенсу і навіть «гітлерівську облуду», його протилежність – раціоналізм – виявляє історичну конструктивність та ефективність. За польським інтелектуалом-антифашистом, «остаточна перемога була завжди на боці народів, які спиралися на принципи строгого мислення» (Хвістек, 1989, с. 48; Личковах, 2021, с. 209).

Як бачимо, теорія пізнання, що її розробляє Леон Хвістек, являє собою не лише типовий приклад утвердження раціоналістичної позиції, але й навіть своєрідний «панегірик» – достатньо вражаюче своєю ультимативністю та претензійністю оспівування, звеличення людського мислення, «суворо» логічного, послідовного розмислу.

На перший погляд, із подібними ідеями важко не погодитись, зокрема, історичу та історіософу. Осягнення історичного процесу справді має потребу в «суворому мисленні», що сприяє виробленню більш-менш чіткої емпіричної «програми» пошуку та відбору необхідних фактів, а також послідовного їх осмислення та систематизації отриманих висновків. Дераціоналізація історичної науки та філософії історії наражає їх на ризик втрати власне науковості. Позиція критичного

раціоналізму є істотною ознакою процесу пізнання історії конкретних народів або людства в цілому й важливою запорукою його результативності, що, як добре відомо, перевіряється практикою.

Однак, чи буде доцільним розглядати такий підхід до розуміння історичної науки та історіософії в якості універсального гаранту їх належного, незбоченого й неспотвореного розвитку? Відповідь на це питання нам допомагає знайти той самий критичний раціоналізм, одним із найперших завдань якого постає звернення уваги на самого себе, об'єктивний самоаналіз та, як наслідок, визначення своїх спроможностей.

Більш ніж очевидним для людського чуттєвого досвіду та «суворого мислення» є той факт, що кожен науковець шукає факти. Надійно відібраний та інтелектуально опрацьований фактаж видається достатньою основою для певних умовиводів. «Факти – річ податлива», – спокують нас настільки давні й настільки сучасні софістика, хибна інтерпретація та демагогія – хитрі мистецтва переконання будь-кого в будь-чому та маніпуляції переконаними людьми. «Факти – річ уперта», – констатують власне наука, «залізна» логіка, «суворе мислення». Об'єктивне дослідження тієї чи тієї сфери дійсності є настільки результативним наближенням до істини, наскільки враховує специфіку відповідної сукупності фактів.

Осмислення наукових пошуків із позицій критичного раціоналізму вимагає визнати, що справжній науковець буде сповідувати принцип поваги до без упередження знайденого й відібраного фактичного матеріалу. Видатний ієрарх, світило медицини та віртуоз хірургічного скальпеля святий Лука (Войно-Ясенецький) у своїй праці «Наука та релігія», ведучи мову про такий пієтет, уживає дуже влучне словосполучення – «смирненне прийняття фактів». Ми зустрічаємо його в роздумах ієрарха про новоевропейські доктрини раціоналізму та емпіризму: теорії пізнання Рене Декарта та Френсіса Бекона, декартівська дедукція та беконівська протиставляються Лукою, який відверто симпатизує емпіричній традиції саме за її гносеологічне смирення. «В той час як дедукція (тобто метод виведення приватних суджень із загальних), настільки властива гордовитому розуму, схильному все підкорити задалегідь прийнятим положенням, привела науку до безплідного раціоналізму XVII століття, – індукція (виведення загального судження з низки приватних фактів), смиренне прийняття фактів, як вони є, – викликала розквіт у науці, привела до відкриттів та винаходів. Це був переворот від раціоналізму до емпіризму при Беконі, який висунув індуктивний метод та принцип смиренного дослідження природи (природа перемагається покірністю їй)», – наголошує святий Лука (Войно-Ясенецький) (Лука, 2006, с. 66–67).

Адекватна й продуктивна теорія здійснення історичних та історіософських студій теж має потребу у смиренні. Причому її смирення буде виявлятися не лише в подібній повазі до фактів. Ця повага уможливорює два важливі висновки, що їх робить людський розум, прагнучи ретельно дослідити як історичну дійсність, так і самого себе.

Перший висновок полягає в тому, що кількість фактів, із яких «зібрана» історична реальність узагалі чи навіть конкретна подія / комплекс подій історичного значення (як-от відкриття морського шляху до Індії, повстання іхетуанів, перенесення гетьманської резиденції до Батурина, релігійна реформа Ехнатона або битва на Каталаунських полях), є надзвичайно великою. Мова йде про, зокрема, звершення, наміри, думки, почуття, фізичний та духовний стан багатьох осіб, природні явища, окремі культурні традиції. Конкретні історичні факти не існують у цілковитій ізоляції: вони так чи так пов'язані з іншими фактами. Навіть певний начебто малозначущий історичний нюанс потенційно може стати суттєвою причиною досить резонансної події (згадаймо відомий вислів «Тому, що в кузні не було цвяха»). І в ідеалі кожен факт із відповідної вражаючої їх сукупності, що стоїть за певною історичною подією, треба брати до уваги задля її пояснення. Що вже казати про побудову вірної теорії історичного процесу, яка в ідеалі передбачає врахування всіх історичних фактів без винятку, позаяк саме в цьому випадку можна отримати абсолютно достатню підставу для абсолютно точних інтерпретацій та оцінок?

Другий висновок людського розуму стосується людського пізнавального потенціалу: чуттєвий досвід, вочевидь, безсилий «охопити» всю відповідну сукупність фактів, отже, розуму, що досліджує історичний процес, доводиться послуговуватися їх обмеженою кількістю.

Безперечно, наразі йдеться про досить очевидні, навіть банальні для справжнього фахівця речі. Історик та історіософ (та й не лише вони) не є всемогутніми вже тільки з огляду на принципову неможливість віднайти та використати весь дуже обсяжний фактаж.

Смирення перед цим фактом, зрозуміло, не означає неможливість здійснення доволі результативних екскурсів до історії та історіософських узагальнень. По-перше, професіональний дослідник цілком доцільно й очікувано буде послуговуватися «схопленими» ним, його колегами або попередниками фактами, при цьому прагнучи виділити в них основні, першочергові, типові. По-друге, вивчаючи доступні історичні факти меншого чи більшого значення, він намагатиметься досягнути зв'язки між ними, з'ясувати певні принципи історичного процесу, а, як свого часу відзначав Клод-Адріан Гельвецій, «знання деяких принципів легко заміщує незнання деяких фактів». І ось, зрештою, до-

слідник, послуговуючись уже відомими фактами та здобутими уявленнями про згадані принципи, спробує компенсувати нестачу фактичного матеріалу шляхом інтелектуального «домислення», застосуванням власної уяви, чуттєвої пам'яті, переживань, свого наукового й життєвого досвіду в цілому. Небезпідставно науковці можуть порівнювати цей етап осягнення історії із художньою творчістю. Так, на думку американського дослідника Луї Райхенталя Готшока (Gottschalk), «зяюча прірва відділяє дійсну історію від тієї історії, яку ми знаємо, і ця прірва може бути заповнена тільки з допомогою уяви, реконструкції подій, відтворення того, як вони повинні були відбутися, на підставі наявних неповних даних. Це є акт творчості (чи, краще сказати, відтворення або інтерпретації), споріднений із мистецтвом» (Гульга, 1974, с. 43).

Звісно, застосування цього комплексного підходу дозволяє досягнути успіхів у дослідженні історичного процесу; ці успіхи будуть меншими чи навіть більшими, однак усе ж таки обмеженими.

По-перше, не володіючи знанням про всю сукупність історичних фактів, чи можна зі стовідсотковою впевненістю стверджувати, що виділені дослідником основні, типові факти є дійсно основними? Це цілком закономірно стосується й результатів пошуку й виділення принципів історичного процесу: наскільки будуть вірними уявлення про такі принципи, якщо їхньому виокремленню не передувало ознайомлення з усіма відповідними фактами? По-друге, наскільки ефективною й об'єктивною буде означена творча реконструкція певних історичних подій?

Відповідно, дослідник, який прагне сумлінно дотримуватися припису видатного німецького історика й історіографа Леопольда фон Ранке «Показати, як все відбувалося насправді», змушений визнати, що ця справа є надзвичайно складною, а її шляхетна мета, над досягненням якої наполегливо працюють людський чуттєво-емоційний досвід, уява та розум, таки не досягається повністю. Повністю недосяжною постає й мета історіософа, який прагне до здійснення масштабних за своїм значенням теоретичних узагальнень щодо історичного процесу.

В такий спосіб, раціональне осягнення раціонального осягнення історії вказує на обмеженість останнього. Критичний раціоналізм, «під прицілом» якого опиняється він сам під час задіяння в історичних студіях, свідчить про власну когнітивну недосконалість.

Просто зараз пригадується відомий філософам і не тільки їм парадокс «“Всі критяни — брехуни”, — заявляє критянин». Якщо когнітивна недосконалість робить висновок про свою недосконалість, то чи заслуговує такий висновок на довіру? Адже пізнавальна обмеженість може й помилятися в тому, що вона обмежена, насправді будучи досконалою... До речі, сам факт постановня перед нашою допитливістю

такого парадоксу також свідчить про недосконалість людського інтелекту самого по собі.

Втім, досить іронії (хоча й небезпідставної). Наразі підкреслимо, що смиренне визнання неідеальності свого розуму є неминучим для по-справжньому мислячої людини. «Суворе мислення» вказує на неприпустимість абсолютизації інтелектуального пізнання, хоча відповідні тенденції можна знайти в історії філософських пошуків людства. Співставляючи культурні традиції Модерну та Постмодерну, німецький мислитель Петер Козловські робить вельми цікавий висновок: «Твердження про абсолютне панування розуму – це і є помилковим проектом модерну, адже розум не є абсолютним, і тому почуття, тіло, природа не можуть примиритися з претензіями розуму на роль абсолюту» (Козловський, 1996, с. 231). Гадаємо, що не може примиритися з цими претензіями і сам розум, що в критично-раціональний спосіб осягає свій потенціал. І визнаючи свою обмеженість, зокрема, в царині історичних досліджень, людський розум не тільки прагне наскільки це можливо подолати цю обмеженість, але й при цьому не впадає у стан «запаморочення від успіхів», стримує гордощі й діє з виваженістю й обережністю у висновках.

Таким чином, віра в когнітивні можливості інтелекту повинна бути поміркованою. Поміркований (ба навіть скромний, смиренний) раціоналізм виступає дуже бажаним підґрунтям для вивчення певної сфери дійсності, оскільки його стриманість та обережність знижують ризик появи некоректних висновків, спричинюваного, зокрема, надмірною впевненістю в силах пізнання за допомогою розуму. Цей підхід не виключає наукової сміливості, однак робить її розсудливою.

Саме така сміливість конче потрібна історичу та історіософу. Неможливість урахування й аналізу всіх фактів під час дослідження певної історичної або історико-теоретичної проблеми, звісно, не свідчить про цілковиту непотрібність історичної науки та філософії історії, про неможливість їхнього розвитку. Подібно до, наприклад, природознавства, мистецтвознавства або медицини, вони повинні активно діяти, послуговуючись наявним фактичним матеріалом, шукаючи нові доречні шляхи його збільшення та осмислення, висуваючи гіпотези, перевіряючи їх та, зрештою, по дослідженню історичних реалій та сучасності намагатися прогнозувати майбутнє. Однак виявлення поваги до «суворого мислення», за принципами якого слід вивчати минуле й сучасне, а також у науковий спосіб зазирати в прийдешнє, не повинне супроводжуватися перетворенням дослідника на такого собі гордовитого й самовпевненого «демона інтелекту», «обожнювача» інтелектуальних здібностей.

Поміrkований раціоналізм, безперечно, нагадує нам скептицизм, але з цього погляду, він постає скептицизмом без крайнощів – здоровим скептицизмом, досить оптимістичною теоретико-пізнавальною концепцією. Навіть не володіючи інформацією про всі випадки перебігу якоїсь хвороби, медик може вірно й швидко діагностувати її, спрогнозувати її розвиток, загальмувати його або взагалі звести його нанівець. Неможливість знати про абсолютно всі дії та думки всіх підозрюваних у скоєнні злочину не стане на заваді вправному детективу викрити справжнього злочинця. І історична наука, використовуючи вже відомий фактаж та «суворе мислення» (втім, і не тільки їх, але й дослідницьку уяву, образну пам'ять тощо) може сприяти скласти більш-менш вірні уявлення про історичний процес. Дослідники історії людства, наприклад, історик-архівіст чи археолог, знаходять лише фрагменти певної історичної дійсності – зафіксовані свідчення самовидців чи не-самовидців певних подій, документи, книги, прикраси, зброю, витвори мистецтва, будівлі, предмети побуту та культу або тільки рештки цих знахідок, – однак їх досвід роботи та здібності можуть суттєво допомогти реконструкції історичних реалій та науковому прогнозуванню майбутнього.

Завдання історіософа складніше: він зазіхає на здобуття хоча б певного успіху в побудові найзагальнішої теорії історичного процесу та історичної науки. Він теж напевно не буде володіти знанням про абсолютно всі факти, пов'язані з життям не тільки всього людства чи якогось народу, але й однієї особистості (навіть особистості видатної, добре знаної, про звершення якої залишилося чимало інформації). Може видаватися, що філософське осмислення історії напевне зазнаватиме поразки під час кожної спроби досягнути своєї мети. І водночас саме йому належить виконувати місію наукової констатації дії історичних законів та закономірностей, а також раціонального визначення оптимальних шляхів розвитку історії як науки. «Суворе мислення» є однією з обов'язкових умов виконання цієї теоретичної місії, гідним результатом якого, звісно, стає не досягнення бажаної абсолютної істини (для цього потрібне, зокрема, володіння абсолютно всіма історичними фактами), але суттєве наближення до неї.

Висновки. Використання критико-раціоналістичного методу або ж «суворого мислення», безперечно, є невід'ємною складовою історичного та філософсько-історичного дослідження. Однак достатньо очевидна неможливість для людських пізнавальних здібностей віднайти й, відповідно, осмислити всі надзвичайно численні історичні факти, що стосуються власне предмету аналізу, переконливо вказує на необхідність уникнення абсолютизації інтелектуального осягнення історії. Як і в інших царинах пізнання, в історичних та історіософських

студіях слід дотримуватися принципу поміркованого раціоналізму, за яким активне розумове дослідження історичного процесу та історичної науки має супроводжуватися чітким усвідомленням неминучості здобуття обмежених успіхів у цій справі.

Втім, навіть ці обмежені успіхи не слід недооцінювати. Здійснення невинних екскурсів до історії, розширення джерельної бази досліджень, вдосконалення існуючих реконструкцій минулого та способів його реконструювання сприятиме подальшому подоланню обмеженості нашого розуміння історії.

І якщо «суворе мислення», що спирається на чуттєвий досвід, допомагає зробити висновок про «закони наступництва між старим та новим часом» (Пантелеймон Куліш), то, наважимося припустити, що його ж вірне – наполегливе, сміливе й водночас помірковане – застосування колись увінчається гранично можливою для людського інтелекту за чіткістю й недвозначністю констатацією існування таких глобальних чинників історичного процесу як, наприклад, «закон спасіння людства» (Сергій Кримський) або ж власне саме Провидіння.

Список використаних джерел

- Безвершук Ж. О. Історія культури в термінах і назвах : Словник-довідник. Київ : Вища школа, 2003. 399 с.
- Гульга А. В. Естетика истории. Москва : Наука, 1974. 128 с.
- Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія : навч. посібник / пер. Л. Ситниченко та ін. Київ : Ваклер, 1996. С. 214–294.
- Личковах В. А. Естетика українського та польського авангарду. Київ : НАК-ККиМ, 2021. 288 с.
- Лука (Войно-Ясенецький), св. Наука и религия. Симферополь : Изд-во «ДОЛЯ», 2006. 160 с.
- Хвістек Л. Межі науки: нарис логіки і методології точних наук. Львівсько-Варшавська школа: Хрестоматія. Львів, 1989. С. 29–48.

References

- Bezvershuk, J. O. (2003) *Istoriia kultury v terminah i nazvah: Slovnyk-dovidnyk* [History of culture in terms and names: Reference book]. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
- Gulyga, A. V. (1974). *Estetika istorii* [Aesthetics of history]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Khvystek, L. (1989). Mezhi nauky: narys lohiky i metodolohii tochnykh nauk [Limits of science: the essay on logics and methodology of exact sciences]. In *Lvivsko-Varshavska shkola: Khrestomatiia* [Lviv and Warsaw philosophical school: Chrestomathy] (pp. 29-48). Lviv [in Ukrainian].

- Kozlovskiy, P. (1996). Postmoderna kultura: suspilno-kulturni naslidky tekhnichnoho rozvytku [Postmodern culture: social and cultural results of technical development]. In *Suchasna zarubizhna filozofia. Techii i napriamy. Khrestomatii* [Modern foreign philosophy. Streams and directions. Chrestomathy] (pp. 214-294). Kyiv: Vakler [in Ukrainian].
- Luka (Voyno-YAsenetskiy), sv. (2006). *Nauka i religiya* [Science and religion]. Simferopol: Izd-vo «DOLYA» [in Russian].
- Lychkovakh, V. A. (2021). *Estetyka ukrainskoho ta polskoho avanhardu* [Aesthetics of the Ukrainian and Polish avant-garde]. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].

Tsarenok A. V.

MODERATE RATIONALISM AND HISTORICAL STUDIES

Introduction. Many different serious challenges like catastrophes, conflicts, wars humanity often has to face make both historical science and philosophy of history (historiosophy) very actual branches of knowledge. It is necessary to take care of their theoretical basis thoroughly. That is why development of human rational approach to historical process must be considered as an important problem of philosophical discourse. **The aim of our research** is to prove the expediency of moderate rational comprehension of historic process. **The research methodology** can be explained as critical rationalism in the meaning of tending to use our rational abilities actively. **Research results:** Having analyzed the theory of cognition by famous Polish thinker and artist Leon Chwistek, the author of the treatise underlines the value of the so-called "strict thinking". Undoubtedly, the usage of the latter is really able to improve a process of scientific exploration. At the same time, we should to avoid the absolutization of our rational potential: it is obvious enough one just cannot comprehend all the facts connected with the object of our study. Actually, there is plenty of historical facts, and it is impossible to take into consideration all of them with the help of our sensory cognition and to think all of them over as well. Thereby, rationalism as a belief in our intellectual potential must be the moderate and even the modest one. **Conclusions.** The moderate rationalistic position would help scientists to be careful while making their conclusions. Such reasonable approach presents a theoretical instrument of more or less successful and adequate comprehension of history and of its principles – the only possible way of rational studying of historical process.

Key words: rationalism, critical rationalism, moderate rationalism, history, philosophy of history (historiosophy), fact, historical fact.

Надійшла до редакції 19.03.2023 р.